

Danuta Kołodziejczyk

Instituto Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB w Warszawie

OCENA ZASOBÓW LUDZKICH NA OBSZARACH WIEJSKICH W POLSCE

ASSESSMENT OF HUMAN RESOURCES IN RURAL AREAS IN POLAND

Słowa kluczowe: zasoby ludzkie, obszary wiejskie, rozwój demograficzny

Key words: reserve human, rural areas, demographic development

Abstrakt. Celem badań była ocena zasobów ludzkich na obszarach wiejskich w Polsce oraz propozycja zwiększenia ich adaptacyjności do zmieniającej się sytuacji na rynku pracy. Wykorzystując dane z Banku Danych Lokalnych GUS, przeprowadzono analizę wybranych cech demograficznych oraz obliczono syntetyczny wskaźnik rozwoju demograficznego metodą Hellwiga dla 1561 gmin wiejskich i 602 miejsko-wiejskich – przyjętych jako obszary wiejskie. Stwierdzono, że na badanych obszarach występuje dość niekorzystny poziom rozwoju demograficznego, szczególnie na obszarach położonych peryferyjnie oraz w gminach o najmniejszej liczbie mieszkańców. Na tych obszarach musi nastąpić wyprzedzenie rozwoju gospodarczego w stosunku do demograficznego, aby można było zauważyć zmiany ilościowe i jakościowe procesów demograficznych. Z tego względu istotną rolę ma tu do odegrania polityka spójności.

Wstęp

Liczne badania wskazują, że pomiędzy poszczególnymi obszarami wiejskimi w Polsce występują znaczące różnice w poziomie rozwoju demograficznego [Kamińska 2014, Rosner 2010, Stanny 2013]. Nie ulega wątpliwości, że na przekształcenia struktur demograficznych oraz zróżnicowanie ich rozwoju wpływa wiele różnych czynników, takich jak zasoby i walory środowiska przyrodniczego, dostęp do rynków pracy, infrastruktura oraz stosunki społeczno-ekonomiczne oddziałujące na ludzkie postępowanie. Jest to zależność trudna do wymierzenia i jak dotąd nie ma jednej spójnej teorii, która wyjaśniałaby ten mechanizm działania.

Zasadniczym celem pracy była ocena zasobów ludzkich na obszarach wiejskich oraz propozycja zwiększenia ich adaptacyjności do zmieniającej się sytuacji na rynku pracy. Przyjęto tezę, że niekorzystne przeobrażenia, jakie zachodzą w strukturze ludności niektórych obszarów wiejskich, mogą wywołać trudne do odwrócenia tendencje do zmian demograficznych, stanowiących poważną barierę utrudniającą rozwój przestrzeni wiejskiej. Jak pisze Myrdal [1957], zmiany te dokonują się w tym samym kierunku, a na zasadzie sprzężeń zwrotnych następuje wzmocnienie ich wzajemnych oddziaływań i uruchomienie kumulatywnej przyczynowości.

Wielostronna i dogłębna analiza zasobów ludzkich na obszarach wiejskich umożliwi przedstawienie głównych barier i szans określających pozycję demograficzną obszarów wiejskich na rynkach wewnętrznych i międzynarodowych, a także podjęcie niezbędnych działań w celu zapobiegania niekorzystnym procesom demograficznym. Weryfikację przyjętej tezy oparto na materiałach Banku Danych Lokalnych GUS z lat 2005-2013. Za obszary wiejskie przyjęto gminy wiejskie i gminy miejsko-wiejskie. Niektóre zjawiska w gminach miejsko-wiejskich przedstawiono w podziale na miasto – siedzibę gminy i obszary wiejskie otaczające miasto. Według danych za 2013 rok, liczba gmin wiejskich wynosiła 1571, a gmin miejsko-wiejskich 602.

Material i metodyka badań

Przedmiotem analizy była struktura demograficzna obszarów wiejskich z punktu widzenia jednorodności zespołu charakteryzujących je cech oraz próba wyróżnienia obszarów o podobnym rozwoju demograficznym. W związku z tym, że przebieg tych procesów nie jest jednolity, przebadano dane za trzy lata: 2005, 2010 i 2013. Rok 2005 był to okres zmian zainicjowanych

po wejściu w struktury unijne, natomiast następne lata to okres ożywienia gospodarczego (wzrost liczby podmiotów gospodarczych, zwiększenie budżetów gmin, poprawa infrastruktury), jak również okres utrzymujących się niekorzystnych zmian demograficznych na obszarach wiejskich. Zasoby ludzkie obszarów wiejskich scharakteryzowano za pomocą takich cech, jak:

- zmiana liczby ludności w latach 2005-2013,
- gęstość zaludnienia w 2013 roku,
- średnie saldo migracji (lata 2005, 2010 i 2013),
- średni przyrost naturalny (lata 2005, 2010 i 2013),
- wskaźnik obciążenia demograficznego (tzw. stosunku liczby ludności w wieku przedprodukcyjnym i poprodukcyjnym do liczby ludności w wieku produkcyjnym) w 2013 roku,
- wskaźnik obciążenia społecznego (tzw. stosunek liczby ludności w wieku poprodukcyjnym do liczby ludności w wieku produkcyjnym) w 2013 roku.

Wszystkie cechy wybrane do analizy są wzajemnie dodatnio skorelowane. Najwyższą korelację wykazały dwie cechy – gęstość zaludnienia i saldo migracji. Można również wskazać, że największa wewnątrzregionalna dysproporcja między maksymalną a minimalną wartością cechy w gminach dotyczyła salda migracji.

Ze względu na dużą różnorodność cech trudno byłoby jednoznacznie ocenić poziom rozwoju demograficznego. W tym celu wykorzystano miarę rozwoju Hellwiga, która posłużyła do wyznaczenia obszarów o podobnym poziomie rozwoju demograficznego. Oceniono również związki przyczynowo-skutkowe między tymi zjawiskami.

Wyniki badań

Według danych na koniec 2013 roku, obszary wiejskie zamieszkiwało 19 799,9 tys. osób, tj. 51,4% ogółu ludności kraju, z tego gminy miejsko-wiejskie 8805 tys. i wiejskie 10 993,9 tys. Przeciętna gęstość zaludnienia na badanych obszarach wynosiła 80,5 osób na 1 km², a udział gmin zaludnionych powyżej 100 osób na 1 km² 22% ogólnej liczby badanych gmin. Najwyższe zaludnienie (838 osób na 1 km²) miała miejsko-wiejska gmina Wołomin w województwie mazowieckim, najniższe (18 osób na 1 km²) wiejska gmina Lutowisko w województwie podkarpackim. Stopień przestrzennej koncentracji ludności wynika z ogólnego rozwoju społeczno-gospodarczego i stanu systemu osadniczego danego obszaru. Analizując te dane z lat 2005 i 2013, można stwierdzić, że udział gmin zaliczanych do intensywnie zaludnionych (powyżej 100 osób na 1 km²) niewiele wzrósł (o 6,3%).

W latach 2005-2013 ogólna liczba ludności na badanym obszarze uległa niewielkiemu zwiększeniu – o 3,1%. Jednocześnie w tym samym okresie 41,4% badanych gmin wykazało zmniejszenie liczby mieszkańców. Dotyczyło to szczególnie gmin o najmniejszej liczbie mieszkańców i gmin w województwach lubelskim, opolskim i świętokrzyskim.

Jedną z głównych przyczyn spadku liczby mieszkańców po 2005 roku był przyrost naturalny. Ujemny przyrost naturalny w 2005 roku stwierdzono w 803 gminach wiejskich, tj. w 51,1% ogólnej liczby tego typu gmin i w 268 (44,5%) gminach miejsko-wiejskich. Analogiczna sytuacja wystąpiła w 2010 roku – 667 (42,5%), 202 (33,6%) i w 2013 roku – 839 (53,4%), 325 (53,7%). Może to świadczyć o tym, że reakcja demograficzna na zmiany warunków bytowania na obszarach wiejskich staje się podobna do reakcji w miastach, a także do zjawisk demograficznych, które mają miejsce w Europie Zachodniej. Średni współczynnik przyrostu naturalnego na 1000 mieszkańców na obszarach wiejskich z 3 lat (2005, 2010 i 2013) wyniósł -0,3, odpowiednio w gminach miejskich -0,1. Wzrastał on w miarę wzrostu liczby mieszkańców w gminie i był znacznie wyższy w gminach wiejskich niż miejsko-wiejskich. Najwyższym przyrostem naturalnym charakteryzowały się obszary wiejskie z województwa podkarpackiego, a najniższym z opolskiego, przy czym obszary o ujemnym współczynniku przyrostu naturalnego wykazywały w każdym badanym roku znacznie większy spadek wskaźnika niż na innych badanych obszarach.

Ważnym czynnikiem istotnych zmian w stanie zaludnienia, w przestrzennym rozmieszczeniu i w podstawowych strukturach ludności są również migracje stałe. Obecnie procesy migracyjne są nierozłącznie związane z rozwojem społeczno-ekonomicznym regionu i poszczególnych gmin,

Tabela 1 Potencjał demograficzny w gminach a liczba mieszkańców
 Tabela 1. The demographic potential in communes and number inhabitants

Gminy/Communes	Liczba gmin/ Number gminas	Liczba ludności [tys.]/Number population [thous.]	Zmiana liczby ludności/ Change population 2013/2005	Przyrost naturalny/ Natural increase			Saldo migracji/ Migration		Wskaźnik obciążenia/ Indicator weight	Ludność na 1 km ² / Population per 1 km ²	
				na 1000 mieszkańców/ per 1000 population			2005				społecznego/ social
				2005	2013	2005	2013				
Miejsko-wiejskie/Urban-rural											
Ogółem, w tym tys. mieszkańców/Total, in this thous. inhabitants:	602	8 805,0	101,9	0,1	-0,5	-1,5	-3,0	27,2	56,4	422,6	
< 5	25	97,5	99,8	-2,1	-2,6	-1,5	-3,0	28,8	56,9	222,1	
– miasto/urban		48,6	100,7	-0,6	-3,2	-1,7	-3,2	27,2	53,8	422,6	
– wieś/rural		48,9	98,9	-3,6	-2,0	-1,3	-2,9	30,4	60,0	21,7	
5-7,5	111	707,4	99,0	-0,6	-1,7	-3,3	-3,5	27,5	56,9	267,3	
– miasto/urban		303,0	100,0	-0,9	-2,0	-3,0	-3,2	26,9	54,7	502,5	
– wieś/rural		404,5	98,3	-0,2	-1,4	-3,5	-3,7	28,0	59,1	32,2	
7,5-15	253	2 764,7	100,2	0,0	-0,6	-1,4	-2,3	26,4	56,3	348,7	
– miasto/urban		1 206,9	100,4	0,0	-0,6	-2,3	-3,9	26,8	55,0	643,2	
– wieś/rural		1 557,7	100,0	0,1	-0,5	-0,6	-0,8	25,9	57,5	54,2	
15-30	169	3 485,0	102,7	0,7	0,3	0,5	0,2	26,2	56,0	549,1	
– miasto/urban		1 931,5	101,0	0,8	-0,1	-1,7	-2,4	28,0	55,8	1025,9	
– wieś/rural		1 553,5	104,9	0,6	0,6	2,6	2,9	24,3	56,2	72,3	
> 30	44	1 750,4	104,2	1,7	1,2	3,1	1,7	26,4	56,7	867,4	
– miasto/urban		1 071,2	100,9	1,6	0,6	-2,0	-3,7	29,2	57,3	1603,2	
– wieś/rural		679,2	109,8	1,7	1,9	8,2	7,1	23,6	56,2	131,6	
Wiejskie/Rural											
Ogółem, w tym tys. mieszkańców/Total, in this thous. inhabitants:	1 571	10 994,0	102,5	0,0	-0,1	0,7	0,4	27,1	58,8	71,0	
< 2,5	36	77,7	97,1	-0,3	-0,5	-3,3	-3,7	33,8	63,3	27,8	
2,5-5	533	2 113,8	99,2	-0,2	-0,2	-2,3	-2,3	29,3	60,2	43,2	
5-10	738	5 134,6	102,5	0,0	0,0	0,4	0,2	26,6	58,5	68,5	
10-15	192	2 287,5	108,4	0,1	0,1	6,7	5,9	23,9	56,7	128,4	
> 15	72	1 380,4	114,6	0,3	0,3	12,2	8,5	22,1	56,4	170,7	

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS

Source: own study based on BDL CSO data

dlatego uważa się, że w pewnej mierze odzwierciedlają one przeobrażenia, tempo i kierunki zmian w ogólnej strukturze ekonomicznej gmin. Należy dodać, że powszechną tendencją występującą w większości gmin było zmniejszenie natężenia ruchów migracyjnych i to zarówno po stronie napływu, jak i odpływu, podobnie jak w skali całego kraju. Na badanym obszarze nastąpiła np. wyraźna zmiana salda migracji na 1000 mieszkańców (tab. 1). Dodatni wynik migracji utrzymywał się na terenie gmin o największej liczbie mieszkańców i na obszarach wiejskich województw: dolnośląskiego, łódzkiego, mazowieckiego, pomorskiego, śląskiego i wielkopolskiego. Świadczy to o dominacji tych gmin w systemie osadniczym badanego obszaru. Można uznać, że są to obszary atrakcyjne i możliwości ich rozwoju z punktu widzenia potencjału demograficznego są znacząco korzystne. Spadek mobilności przestrzennej utrwała nierówności na rynku pracy, a także sprzyja utrzymywaniu tendencji spadkowego przyrostu naturalnego na badanych obszarach. Ożywienie migracji wewnętrznych może nastąpić w wyniku poprawy sytuacji społeczno-ekonomicznej, która będzie generowała warunki do tworzenia nowych miejsc pracy.

Z gospodarczego punktu widzenia istotą charakterystyki ludności jest struktura ludności według wieku oraz zmiany proporcji między liczebnością odpowiednich grup wieku. Tendencje były jednoznaczne:

- wzrost ludności w wieku produkcyjnym,
- wzrost udziału ludności w wieku poprodukcyjnym,
- wyraźny spadek udziału ludności w wieku przedprodukcyjnym.

Jak wynika z badań, struktura wieku społeczności lokalnej pozostaje w pewnej zależności od liczby mieszkańców gminy i usytuowania jej na obszarze Polski. Ogólnie można stwierdzić, że znacznie gorsze wskaźniki struktury ludności miały gminy o mniejszej liczbie ludności oraz położone w województwach centralnych i wschodnich. Są to obszary, gdzie występuje intensywniejsze starzenie oraz znacznie niższe wskaźniki ludności w wieku przedprodukcyjnym.

Z ekonomicznego i społecznego punktu widzenia ważne są zmiany proporcji między różnymi grupami wieku. W celu ich poznania, wykorzystano współczynnik obciążenia demograficznego i społecznego. W 2013 roku liczba gmin, w których współczynniki obciążenia społecznego, tj. liczba ludności w wieku poprodukcyjnym w stosunku do liczby w wieku produkcyjnym, osiągnął wartość powyżej 30 (średnia dla badanych obszarów 26,1) wynosiła 521 gmin (24,0% badanych gmin). Województwa o najwyższym współczynniku obciążenia społecznego (powyżej 30) to: podlaskie – 85,6% ogólnej liczby gmin w województwie, lubelskie – 78,9%, świętokrzyskie – 70,8%. W skali lokalnej zjawisko to wystąpiło z większym nasileniem w gminach wiejskich (26,5% ogólnej liczby gmin tego rodzaju) niż gminach miejsko-wiejskich (17,8%) oraz gminach o najmniejszym zaludnieniu. Należy dodać, że są to obszary, na których większość gmin charakteryzuje się również niskim współczynnikiem ludności w wieku przedprodukcyjnym. Oznacza to, że są to obszary, na których umacnia się proces depopulacji. Zasadniczą przyczyną wyjaśniającą ten proces był mniejszy przyrost naturalny oraz znacznie większe ujemne saldo migracji na tych terenach.

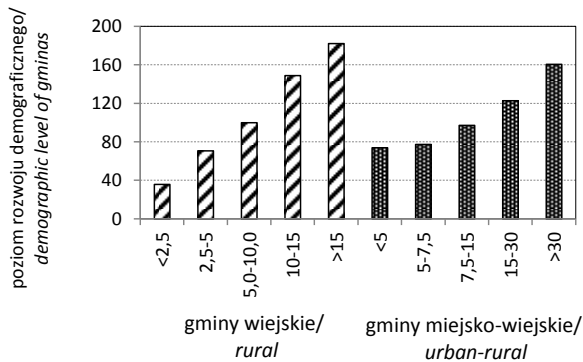
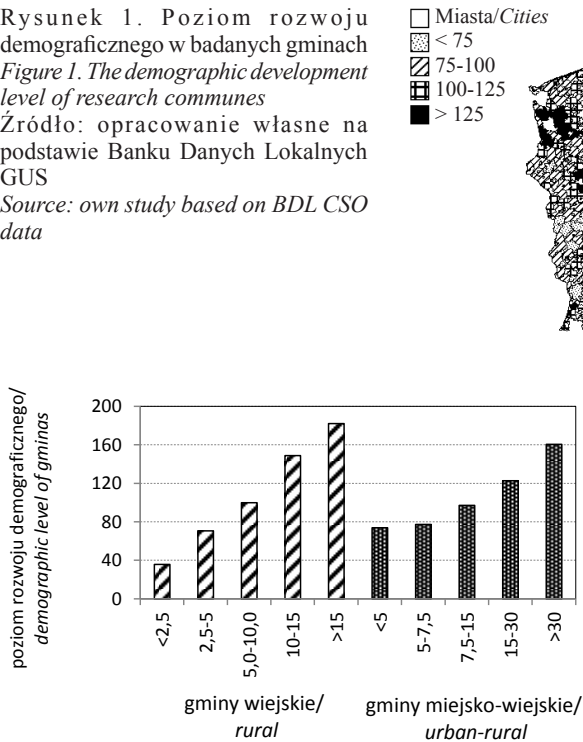
Również współczynnik obciążenia demograficznego, tj. stosunek liczby ludności w wieku przedprodukcyjnym i poprodukcyjnym do liczby ludności w wieku produkcyjnym, występował z różnym natężeniem na poszczególnych obszarach. W 2013 roku w skali lokalnej udział gmin, w których współczynnik obciążenia demograficznego przekroczył średnią, tj. 57,3, wyniósł 62,4% ogólnej liczby badanych gmin. Podobnie jak w przypadku obciążenia społecznego, najmniej korzystne wartości wystąpiły w gminach o najmniejszej liczbie mieszkańców i w gminach województw lubelskiego, podlaskiego i świętokrzyskiego. Był to skutek powolnego spadku liczby osób najmłodszych i silnego wzrostu liczby osób w wieku poprodukcyjnym.

Analizując zjawiska demograficzne w gminach wiejskich i miejsko-wiejskich (przyjętych jako obszary wiejskie), należy stwierdzić, że w znacznie korzystniejszej sytuacji były gminy miejsko-wiejskie. W ich przypadku zauważono, że występują różnice we wskaźnikach demograficznych między miastem (siedzibą gminy) a wiejskimi obszarami otaczającymi miasto (tab. 1). Znacznie korzystniejsza sytuacja demograficzna występowała na terenach wiejskich niż w mieście w przypadku gmin o większej liczbie mieszkańców. Może to świadczyć, że następuje wybywanie ludności z tych miast na tereny wiejskie.

Rysunek 1. Poziom rozwoju demograficznego w badanych gminach
Figure 1. The demographic development level of research communes

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS

Source: own study based on BDL CSO data

Rysunek 2. Poziom rozwoju demograficznego a liczba mieszkańców w gminie
Figure 2. The demographic development level and numer inhabitants in commune

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych GUS
 Source: own study based on BDL CSO data

Na podstawie wartości rozpatrywanych cech demograficznych obliczono syntetyczny wskaźnik oceny potencjału demograficznego, wykorzystując w tym celu miarę rozwoju Hellwiga. Analizując ten wskaźnik, należy stwierdzić, że najniższy poziom rozwoju demograficznego (w przedziale 43,1-86,4) w stosunku do średniej dla badanych obszarów przyjętej za 100 miały gminy z województw podlaskiego, lubelskiego, świętokrzyskiego i opolskiego, natomiast najwyższy (w przedziale 117,9-135,4) gminy z województw: małopolskiego, śląskiego, podkarpackiego i wielkopolskiego (rys. 1). W przypadku grup wielkościowych gmin najwyższy poziom rozwoju demograficznego miały gminy o najwyższej liczbie mieszkańców (rys. 2). Z kolei pod tym względem najwyższy wskaźnik zróżnicowania miało województwo podlaskie (współczynnik zmienności 161,6, w przypadku gmin wiejskich – 212,4, gmin miejsko-wiejskich – 74,3), a najniższy województwo podkarpackie (odpowiednio 24,3, 25,2 i 21,5). Badając to zagadnienie w skali lokalnej, można stwierdzić, że poziom rozwoju demograficznego badanych gmin miał wyraźny związek z liczbą mieszkańców, rodzajem gminy oraz położeniem gminy względem większych ośrodków osadniczych.

Gminy o znacznej liczbie mieszkańców, gminy miejsko-wiejskie oraz położone w otoczeniu większych miast miały znacznie korzystniejszy potencjał demograficzny (rys. 1 i 2). Analizując poziom zróżnicowania wewnątrz poszczególnych grup wielkościowych gmin (współczynnik zmienności), można stwierdzić, że w grupach gmin o mniejszej liczbie ludności było większe zróżnicowanie poziomu rozwoju demograficznego niż w gminach o większej liczbie mieszkańców i średnio w całym badanym obszarze.

Ogólnie należy podkreślić, że na badanym obszarze znajdowało się 1234 gmin (56,8% ogólnej ich liczby), które charakteryzowały się poziomem rozwoju zasobów ludzkich poniżej średniej dla badanych obszarów, z tego gminy miejsko-wiejskie stanowiły 54,3% ogólnej ich liczby (327) i gminy wiejskie 57,7% (907). Obszar ten zamieszkiwało 42,3% ludności z gmin miejsko-wiejskich i 45,7% ludności z gmin wiejskich. Gminy miejsko-wiejskie obejmowały 13,7% ich ogólnej powierzchni, a gminy wiejskie 39,6%.

Podsumowanie i wnioski

Z analizy przebiegu procesu demograficznego wynika, że uwidacznia się i utrwała się niski poziom rozwoju demograficznego w wielu badanych gminach. Przejawia się to w spadku liczby mieszkańców, szczególnie na terenach położonych na obszarach peryferyjnych oraz w gminach o najmniejszej liczbie mieszkańców. Znaczna część tych mieszkańców zasila większe ośrodki, które charakteryzują się wzrostem liczby mieszkańców oraz korzystniejszą strukturą demograficzną. Procesy te zwiększają dystans ośrodków wzrostu i pozostałych obszarów. Inaczej mówiąc, niektóre gminy stają się jeszcze silniejsze, a w gminach słabszych pogłębia się recesja. Potwierdza się model kumulatywnej przyczynowości G. Myrdala, pokazujący pogłębianie zróżnicowania rozwoju regionalnego.

Można wyrazić obawę, że depopulacja na wielu obszarach wiejskich może hamować aktywność gospodarczą oraz stwarzać niekorzystne warunki na rynku pracy. Przewyciężenie wynikających z tego powodu barier wymaga nie tylko stworzenia mechanizmów zachęcających do osiedlania się i zatrzymywania na tych obszarach ludzi młodych i wykształconych, ale i poprawy jakości czynnika ludzkiego. Jakość potencjału ludzkiego będzie decydować o możliwościach sprostanania nowym wyzwaniom wykreowanym przez nadchodzące zmiany demograficzne po 2013 roku. Niekorzystna sytuacja demograficzna wielu gmin stawia je, szczególnie na obszarach północno-wschodnich, na trudniejszej pozycji już na starcie w wyścigu o przyciąganie kapitału i inwestycji. Z tego względu istotną rolę odgrywa polityka spójności. W świetle prowadzonych badań [Kołodziejczyk 2014], w gminach musi nastąpić wyprzedzenie rozwoju gospodarczego w stosunku do rozwoju demograficznego, aby można było zauważyć zmiany demograficzne – rozwój skokowy. Wiąże się to z tym, że zjawiska demograficzne podlegają zmianom wolniejszym i długookresowym niż zjawiska gospodarcze.

Literatura

- Bank Danych Lokalnych. 2005-2013: GUS, niepublikowane dane.
- Hellwig Z. 1968: *Zastosowanie metody taksonomicznej do typologii podziału kraju ze względu na poziom ich rozwoju oraz zasoby i strukturę wykwalifikowanych kadr*, Przegląd Statystyczny, nr 15, Warszawa.
- Kamińska W. 2014: *Przemiany struktury i poziomu wykształcenia ludności wiejskiej w Polsce w latach 2002-2011*, [w:] W. Kamińskiej, K. Heffnera (red.), *Polityka spójności a rozwój obszarów wiejskich stare problemy i nowe wyzwania*, Studia PAN KPZK, t. CLVI, Warszawa.
- Kołodziejczyk D. (red.). 2014: *Znaczenie instytucji w procesie wdrażania zrównoważonego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, Program Wieloletni 2011-2014, Raport nr 131, Warszawa.
- Myrdal G. 1958: *Teoria ekonomii a kraje gospodarczo nierozwinięte*, PWN, Warszawa.
- Rosner A. 2010: *Przestrzenne zróżnicowanie kapitału ludzkiego na obszarach wiejskich w Polsce*, [w:] W. Kamińskiej, K. Heffnera (red.), *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*, Studia PAN KPZK, t. CXXVI, Warszawa.
- Stanny M. 2013: *Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w Polsce*, IRWiR PAN, Warszawa.

Summary

The purpose of this study was to assess human resources in rural areas across Poland and to prepare a proposal to increase their adaptability to labour market changes. An analysis of selected demographic characteristics was conducted using Local Data Bank data maintained by the Polish Central Statistical Office, and a composite index of demographic growth was determined using the Z. Hellwig method for 1571 rural and 602 mixed urban and rural areas classified as rural. It was concluded that there was a rather unfavourable level of demographic growth in assessed areas, in particular in peripheral areas and communes with the lowest population. In 2013, the demographic growth level of 66% assessed communes was below the average (set at 100). It is necessary for such areas to boost their economic growth in relation to demographic growth in order for beneficial quantitative and qualitative changes in demographic processes to become noticeable; therefore, it is important to take advantage of the cohesion policy.

Adres do korespondencji
 dr hab. Danuta Kołodziejczyk, prof. IERiGZ-PIB
 Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej-PIB
 ul. Świętokrzyska 20, 00-002 Warszawa
 tel. (22) 505 45 48, e-mail: kolodziejczyk@ierigz.waw.pl